

עם קשה עורף

וַיֹּאמֶר ה' אֶל מֹשֶׁה רְאִיתִי אֶת הָעַם הַזֶּה וְהִנֵּה עִם קִשָּׁה עֹרֵף הוּא: (שמות לב ט.)¹

וַיֹּאמֶר ה' אֵלַי לֵאמֹר רְאִיתִי אֶת הָעַם הַזֶּה וְהִנֵּה עִם קִשָּׁה עֹרֵף הוּא: (דברים ט ג.)²

וַיֹּאמֶר אִם נָא מִצְאֲתֵי חֹן בְּעֵינַיִךְ אֲדֹנָי יְלֹךְ נָא אֲדֹנָי בְּקַרְבְּנוּ כִּי עִם קִשָּׁה עֹרֵף הוּא וְסִלַּחְתָּ לְעֹנְוֵנוּ וְלַחַטָּאתָנוּ וְנִחַלְתָּנוּ: (שמות לד ט.)³

וְלֹא שָׁמְעוּ וַיִּקְשׁוּ אֶת עֲרָפָם כְּעֹרֵף אֲבוֹתָם אֲשֶׁר לֹא הֶאֱמִינוּ בֵּה' אֱלֹהֵיהֶם: (מלכים ב פרק יז פסוק יד.)⁴

אִישׁ תּוֹכַחֹת מִקִּשָּׁה עֹרֵף פִּתְעַ יִשְׁבֵּר וְאִין מִרְפָּא: (משלי כט א.)⁵

שמות רבה מב ט, פרשת כי תשא

"וַיֹּאמֶר ה' אל משה ראיתי את העם הזה והנה עם קשה עורף הוא" (שמות לב ט) - מהו "והנה עם קשה עורף הוא"?⁶ אמר ר' יהודה בן פולוגיה בשם רבי מאיר: ראויים הן להיערף.⁷ אמר רב יקים:⁸ שלושה חצופים הם: חצוף בחיה - כלב, בעוף - תרנגול, ובאומות - ישראל. אמר ר' יצחק בר רדיפא בשם ר' אמי: אתה סבור שהוא לגנאי, ואינו אלא לשבחם: או יהודי או צלוב!⁹ א"ר אבין: עד עכשיו קורים את ישראל בחוצה לארץ: האומה

¹ כך בעת שמשה מתבשר, עוד בהיותו בהר, על מעשה העגל. וחוזר הביטוי עם קשה עורף בפרק לג, כאשר הקב"ה מודיע למשה שהמלאך ילך איתם ולא הוא בכבודו: "כִּי לֹא אֶעֱלֶה בְּקַרְבְּךָ כִּי עִם קִשָּׁה עֹרֵף אַתָּה פֶּן אֶכְלֶךְ בְּדַרְךָ". וכאשר העם מתאבל על כך, חוזר הקב"ה ואומר בשנית (או בשלישית): "אַתֶּם עִם קִשָּׁה עֹרֵף רַגְעֵ אֶחָד אֶעֱלֶה בְּקַרְבְּךָ וְכִלִּיתִיךָ".

² חוזרים הדברים בספר דברים בסיפור האירוע לדור הבנים מפי משה. אך נראה לומר שמשה לא עומד כאן ורק מלמד היסטוריה ומספר את קורות העבר, את שאירע לדור שיצא ממצרים; אלא יותר מרומז להם שהם כאבותם עם קשה עורף. ראה מספר פסוקים קודם, דברים ט ו, איך הוא פותח שם בפסוק: "וַיִּדְעַתְּ כִּי לֹא בְצַדִּיקְתָּךְ ה' אֱלֹהֶיךָ נָתַן לְךָ אֶת הָאָרֶץ הַטֹּיִבָה הַזֹּאת לְרִשְׁתָּהּ כִּי עִם קִשָּׁה עֹרֵף אַתָּה". וכן דבריו אליהם בסוף הספר, בפרשת וילך, דברים לא כז: "כִּי אֲנִכִּי יִדְעַתִּי אֶת מִרְיָךְ וְאֶת עֲרָפְךָ הַקִּשָּׁה הֵן בְּעוֹדְנֵי חַי עִמָּכֶם הַיּוֹם מִמֵּרִים הֵייתֶם עִם ה' וְאֵף כִּי אַחֲרַי מוֹתִי". ועם זאת גם מייחל ומקווה לשינוי, שמן הסתם הוא לא יזכה לראות: "וּמִלְתֶּם אֶת עֲרַלְתְּ לִבְבָכֶם וְעֲרָפְכֶם לֹא תִקְשׁוּ עוֹד" (דברים י טז).

³ אחרי שמשה העביר את גזירת המלאך ומבושר: "פָּנֵי יִלְכוּ וְהִנִּחוּתֵי לְךָ", הוא מבקש עוד לראות את כבוד ה'. ולאחר שהוא זוכה למעמד נקרת הצור ולומד את יג המדות "שאינן חוזרות ריקם" (מסכת ראש השנה יז ב), הוא חוזר ומבקש שהקב"ה ילך עם עם ישראל ונימוק טוב בפיו: אנחנו עם קשה עורף! נראה שלעיתים פשט המקרא חזק מכל המדרשים הבנויים עליו. כמה מדרשים יש לנו, בפרט בפרשה זו, על הוויכוח הגדול בין משה לקב"ה. ראה דברינו [לא יהיו שתי הפנים בכעס](#), לך רד - לך עלה, והלוא אין בה ממש ועוד בפרשה זו. בא פסוק זה ואומר הכל בתמצית: משה תופש את השור בקרניו ואומר לקב"ה: אתה אמרת שאנחנו עם חוטא וקשה עורף ולכן אינך יכול ללכת עמנו; ואני אומר: היא הנותנת, משום שאנחנו עם קשה עורף, לכן תלך עמנו ותסלח למשוגותינו. ועוד נראה פסוק זה בהמשך דברינו.

⁴ קשיות העורף היא אשר הביאה, לדברי בעל ספר מלכים, לנפילת מלכות ישראל בידי שלמנאסר מלך אשור. ראה תיאור קשיות העורף של עם ישראל בישיבתו מח ד: "מִדְעַתִּי כִּי קִשָּׁה אַתָּה וְגִיד בְּרָזֶל עֲרָפְךָ וּמִצְחֶךָ נְחוּשָׁה". כאן מצטרף המצח לעורף, ראש קשה פנים ואחור. ובעקבות מלכות ישראל, אולי הביאה קשיות העורף גם לנפילת מלכות יהודה, כפי שירמיהו אומר בפרק ז פסוק כו: "וְלֹא שָׁמְעוּ אֵלַי וְלֹא הִטּוּ אֶת אָזְנֵם וַיִּקְשׁוּ אֶת עֲרָפָם הֲרֵעוּ מֵאֲבוֹתָם". וכמו כן דבריו בפרק יז פסוק כג: "וְלֹא שָׁמְעוּ וְלֹא הִטּוּ אֶת אָזְנֵם וַיִּקְשׁוּ אֶת עֲרָפָם לְבִלְתִּי שָׁמוֹעַ וּלְבִלְתִּי קַחַת מוֹסֵר". לשון המזכירה מאד את הפסוק במלכים.

⁵ מוטיב קשיות העורף נזכר גם בספר משלי הרואה בתכונה זו דבר מסוכן אשר יכול להביא לשבר קשה ובלתי ניתן לאיחוי. ראה פירוש מצודת דוד על הפסוק: "אִישׁ תּוֹכַחֹת - הַצְרִיךְ אֶל הַתּוֹכַחָה וּמִקִּשָּׁה עֲרָפוֹ וְלֹא יֵאבֵה לְשִׁמּוֹעַ, יִשְׁבֵּר פְּתָאוֹם וְאִין מִי יִרְפָּא לוֹ". ומוסיף פירוש דעת מקרא: "בזמן ובמקום שלא צפו לשבר כלל וכלל". קשיות העורף כאילו הצליחה ועמדה בשעת המשבר, אך ברגע אחר שכאילו אינו שייך, פתאום הכל קרס ואין מרפא. כך הדברים בראייה של ספרות החכמה והמוסר.

⁶ שאלה רטורית-דרשית על מנת להגיע לתשובה שהדרשן מציע. ובאמת, אם היה הדרשן מרשה לנו להתערב, היינו עונים לשאלה זו את כל קשיות העורף והסרבנות של עם ישראל שבגינם מאס בהם הקב"ה. אלא שהפסוק לא אומר: עם קשה עורף ועתה הניחה לי מהם ואעשה אותך לגוי גדול וכו', אלא מוסיף "וַיִּחַר אַפִּי בָהֶם וְאֶכְלֶם"! ולכן צריך הדרשן להתייחס.

⁷ הרעיון שישראל היו ראויים להיערף בשל חטא העגל, אולי תואם את הפסוקים בתורה: "וַיַּעַתְה הַנִּיחָה לִי וַיִּחַר אַפִּי בָהֶם וְאֶכְלֶם" ("הָרַף מִמֶּנִּי וְאֶשְׁמִידֶם וְאֶמְחָה אֶת שְׁמֵם מִתַּחַת הַשָּׁמַיִם" במקבילה בדברים ט יד), כך גם בדין: "זוּבַח לֵאלֹהִים יִחֲרֶם", אבל כמשמעות של עם קשה עורף - עם הראוי להיערף זה נשמע קצת קשה, בלשון המעטה. ראה ארבעה סימנים קודם במדרש שם, שמות רבה מב ה שעורף הוא מלשון מרידה ומי שראוי לקבל מלקות מרדות: "לך רד - רבי מאיר אומר: מרדות הם צריכים. ומנין שאמר לו כן? ממה שהקב"ה אומר לו אתה יודע. שנאמר: ויאמר ה' אל משה ראיתי את העם הזה והנה עם קשה עורף הוא - אין אדם אומר פלוני קשה, אלא: שהוא צריך מרדות". קשה עורף הוא עקשן שצריך כמה רדיות וכמה מכות טובות על העורף (ראה משנה מכות ג, י שהיו מכים בין הכתפיים), שילמד לקח ומוסר. אבל גם מכות מרדות איננו עניין של מה בכך, אבל לפחות אין להם קצבה וברגע שהמוכה מתחרט ומקבל עליו שלא יעשה עוד - מפסיקים. ראה תוספתא מכות ד יז. ודי לנו בכך.

⁸ השם יקים לחכם (שמקורו מיוונית, אלקימוס?) הוא נדיר למדי. בירושלמי מצאנו ר' שמעון בן יקים מספר פעמים. מצאנו גם מתייוון בשם יקים איש צורות בבראשית רבה סה אב אבא הוא וודאי אדם אחר.

⁹ היינו שעם ישראל עושה בחירה עקשנית וברורה בין להיות יהודי ובין למות ולהיצלב על אמונתו. בין להניח תפילין על עורפו ובין להניח על הצלב או הגרודים את עורפו (דרשה שלנו). זהו עם קשה עורף. ראה מכילתא דרבי ישמעאל יתרו - מסכתא דבחדש פרשה ו: "לאוהבי ולשומרי מצוותי. רבי נתן אומר: אלו ישראל שהם יושבין בארץ ישראל ונותנין נפשם על המצות. מה לך יוצא ליהרג -

של קִשֵׁי עורף. אמר רב נחמן: תדע לך שהם קשים, כשבא הקב"ה ליתן להם את התורה מה כתיב בהם: "ויהי ביום השלישי בהיות הבוקר ויהי קולות וברקים וענן כבד על ההר וקול שופר חזק מאד" (שמות יט טז) - אמר הקב"ה: אראה להם כל נְסִי ולואי יִהְיֶה: "והנה עם קשה עורף הוא".¹⁰

"ועתה הניחה לי ויחר אפי בהם ואכלם"¹¹ - וכי משה היה תופש בהקב"ה שהוא אומר: "הניחה לי"¹²? אלא למה הדבר דומה? למלך שכעס על בנו והכניסו לקיטון ומתחיל לבקש להכותו. והיה המלך מצעק מן הקיטון: הניחה לי שאכנו. והיה פדגונו עומד בחוץ. אמר הפדגו: המלך ובנו לפני בקיטון,¹³ למי הוא אומר "הניחה לי"? אלא מפני שהמלך מבקש שאלך ואפייסנו על בנו, לכך הוא מצעק: הניחה לי!¹⁴ כך אמר הקב"ה למשה: "ועתה הניחה לי". אמר משה: מפני שהקב"ה רוצה שאפייס על ישראל, לפיכך הוא אומר "ועתה הניחה לי". מיד התחיל לבקש עליהם רחמים, הוי: "ויחל משה את פני ה' אלהיו".¹⁵

שמות רבה פרשת שמות, פרשה ג סימן ב

"ויואמר ה' ראה ראיתי את עני עמי אשר במצרים" (שמות ג ז) ... וכן כשהיו ישראל במצרים ראה הקב"ה מה שעתידין לעשות, זהו שכתוב: "ויואמר ה' ראה ראיתי" ... אמר לו הקב"ה: משה, אתה רואה ראיה אחת ואני רואה שתי ראיות. אתה רואה אותן באים לסיני ומקבלים תורת. ואני רואה אותן מקבלים תורת - זהו "ראה"; "ראיתי" - זו ראית מעשה העגל, שנאמר: "ראיתי את העם הזה והנה עם קשה עורף הוא" (שמות לב ט). כשאבוא לסיני ליתן להם את התורה אני יורד בְּטֶטֶרְמוֹלִין שלי, שהן מתבוננים בי ושומטים אחד מהן ומכעיסים אותי בו.¹⁶ אעפ"כ, איני דָּנָם לפי המעשים העתידין לעשות, אלא לפי הענין דהשתא.¹⁷

על שמלתי את בני. מה לך יוצא לישורף - על שקראתי בתורה. מה לך יוצא ליצלב - על שאכלתי המצה. מה לך לוקה מאפרגל - על שנטלתי את הלולב.

¹⁰ ולאחר מתן תורה, שמות כ טו-יז: "וכל העם ראים את הקולות ואת הלפידים ואת קול השפר ואת ההר עשן וירא העם ויגעו ויעמדו מרחק: ויאמרו אל משה דבר אתה עמנו ונשמעה ואל דבר עמנו אלהים פן נמות: ויאמר משה אל העם אל תיראו כי לבעבור נסות אתכם בא אלהים ובעבור תהיה יראתו על פניכם לבלתי תחטאו". רב נחמן מוכיח את קשיות עורף בני ישראל ממעמד הר סיני. הקב"ה נגלה עליהם בקולות וברקים, ולא בקול דממה דקה כמו אצל אליהו או משה בנקרת הצור, משום שידע שהם עם קשה עורף וצריכים לראות ניסים ומופתים. והלואי, אמר הקב"ה שזה מה שיהנה, היינו זה מה שיועיל לשכנע אותם. ראה דברים שכתבנו בפרשת יתרו - **מן השמים דברתי עמכם**.

¹¹ פסוק זה בא ברצף עם הפסוק בו מסתיימת הדרשה הקודמת: "והנה עם קשה עורף הוא". הפרדת הפסוקים גרמה לעורכים להתחיל כאן פסקה ודרשה חדשה, הגם שבדפוסים הקדומים ובכתבי היד יש כאן רצף, אפילו בלי ניקוד. ואנחנו מבקשים, למרות ההפרדה והפסקה החדשה, לראות בדרשה זו המשך של הדרשה הקודמת.

¹² כמו שאומרים היום בסלנג: "תחזיקו אותי שלא אעשה כך וכך". וכבר הראינו במספר מקומות שיש לעתים לסלנג שורשים קדומים. ראה למשל בראשית רבה עה ה שיעקב אומר לעשו על לבן: "שנתתי בפחתי" שהוא כמו "שמתתי אותו בכיס הקטן".

¹³ רק הם לבד.

¹⁴ הפדגו, הרי הוא משה בנמשל להלן, מבין שהכוונה היא אליו. ראה דברינו **משל הפדגו** בפרשה זו.

¹⁵ וכל זה כאשר משה עוד בהר ועוד טרם ראה את העגל ומחולות העם סביבו. אנחנו רוצים, כאמור, ליצור רצף בין דרשה זו וקודמתה ולהראות שהדרשות הקשות על "עם קשה עורף" שראינו לעיל, היו חלק מ"הניחה לי", היינו חלק מאותה אמירה, קשה ככל שתהיה, שמכוונת בעצם לאזניו של הפדגו של "משה בחירו" אשר ידע תמיד לעמוד בפרץ ולהשיב את חמתו של הקב"ה (תהלים קו כג). ראה גם את הסמיכות המקבילה בפרשת עקב כשמשה מספר את המאורעות לדור הבנים: "... ראיתי את העם הזה והנה עם קשה עורף הוא: ה'רף ממני ואשמידם וכו' " והדרשה המקבילה ב ספרי דברים פרשת ואתחנן פיסקא כז: "ה'רף ממני ואשמידם, וכי משה תפוס היה בוקדש?". ואם נלך עוד צעד, אפשר שהכל בעצם ניסיון למשה, כפי שמשמע מהמשך הפסוק שם: "ואעשה אותך לגוי עצום ורב ממנו" (ובפרשתנו: "ואעשה אותך לגוי גדול"). אפשר שגם אילולי שעמד משה בפרץ היה ניחם הקב"ה על הרעה אשר ביקש לעשות לעמו, כי סוף סוף גלוי וידוע לפניו שבניו הם עם קשה עורף. ראה דברינו **בני סרבנים הם**.

¹⁶ טטראמולין היא מרכבה והכוונה כאן למרכבה שראה יחזקאל. במעשה העגל הורידו בני ישראל את השור, אחד מארבע חיות המרכבה, ועשו ממנו עבודה זרה! האם זה מקל או מחמיר את חטאם? ראה מקבילה למדרש זה בשמות רבה פרשתנו, מב ה, בלשון עשירה יותר ואנו העדפנו את נוסח שבפרשה ג בשל אזכור "עם קשה עורף" שהוא הנושא שלנו.

¹⁷ ושם במדרש, לפני הקטע שהבאנו, גם עניין הגר ושמעאל: "שמעתי את קול הנער באשר הוא שם" - איני דן את האדם אלא בשעתו. שזה נושא נכבד אחר. עניינינו כאן הוא שהקב"ה רואה את קשיות העורף של עם ישראל כבר במצרים. אפשר להחמיר כאן ולצרף מדרש זה לכל המדרשים הדנים בכך שכבר בים סוף עברו בני ישראל עם פסל מיכה ועוד במעמד הר סיני חשבו לעשות את העגל. כל המדרשים על הפסוק בתהלים עח לו: "ויפתוהו בפייהם ובלשונם יקצבו לו" וכן על הפסוק בישעיהו יז יא: "ביום נטעך תשגשיגי ובבקר יזעך תפריחי ג' קציר ביום נחלה וקצב אנוש", עליהם הארכנו לדון במספר הזדמנויות. אך כאן דווקא נראה שהחמרת העניין, לבוא ולומר שכבר במצרים ראה הקב"ה את קשיות עורפו של עם ישראל, היא גם הקלתו. מי שראה וידע מראש שיש לו עסק עם עם קשה עורף, אפשר לומר לו: על מנת כן פדיתם ממצרים. ראה דבריו של הקב"ה למשה בשמות רבה פרשה ז סימן ג: "ויצום אל בני ישראל ואל פרעה מלך מצרים" - אמר להם הקב"ה: בני סרבנים הם, רגזנים הם, טרחנים הם. על מנת כן תהיו מקבלים עליכם, שיהיו מקללים אתכם, שיהיו מסקלים אתכם באבנים". ראה דברינו **בני סרבנים הם** בפרשת שמות. כך אפשר לומר כביכול לקב"ה: על מנת כן פדיתם ממצרים, אין כאן שום קשיות עורף שלא הייתה ידועה מראש. גישה מקלה זו עולה בברור מהמקבילה למדרש זה בשמות רבה מב ה שכבר ציינו בהערה הקודמת. ראה שם שאחרי שמשה מצטווה "לך - רד - דיו לעבד להיות שווה לקונו", ממשך המדרש ואומר: כיוון שראה משה כן, אמר אין סליחה! ידע הקב"ה מה בלבו של משה וקרא אותו לפייסו. אמר לו: לא כך אמרתי לך עד שאתה בסנה מה שעתידין לעשות?". משתמע שם בברור ששתי הראיות של הקב"ה שמראש עתידין לעשות את העגל, היא הקלה. (ואולי גם זה שראו את השור במרכבה היא הקלה, אבל זה עניין אחר). אותה קשיות עורף בעגל היא גם אח"כ קשיות העורף של קיום התורה, כפי שראינו במדרש הפותח.

דברים רבה (ליברמן) פרשת ואתחנן – "כי תוליד בנים"

ר' מיישא בריה דרבי"ל פתח: "מדעתי כי קשה אתה וגיד ברזל ערפך ומצחך נחושה"¹⁸. ... מדעתי ומדעת חבירי כי קשה אתה.¹⁹ "כי כל בית ישראל חזקי מצח וקשי לב המה" (יחזקאל ג ז). ומדעת קוני כי קשה אתה: "ראיתי את העם הזה והנה עם קשה עורף הוא" (דברים ט יג).²⁰ מדעתי ומדעת רבי כי קשה אתה. אמר להם משה לישראל: אתם חזקי מצח, ומה נעבד לך כי קשה אתה, וגיד ברזל.²¹ אמר הקב"ה: לא עשיתי לך גידים של בשר והמצח של עור, אלא כדי שתכוף צוארך לי, ואתה עושה אותם של ברזל ושל נחושת וגיד – ואגיד לך מאז.²²

אבן עזרא שמות לב ט

ויאמר. טעם קשה ערף. שלא ישמע מה שצוה. משל לאדם הולך לדרכו במרוצה, ולא ישיב עורף לקורא אליו.²³

רש"י שמות לד ט

לך נא ה' בקרבנו - כמו שהבטחת, מאחר שאתה נושא עון, ואם עם קשה עורף הוא וימרו בך, ואמרת על זאת פן אכלך בדרך, אתה תסלח לעונינו. ויש כי במקום אם.²⁴

פירוש רשב"ם על הפסוק

כי עם קשה עורף הוא וגוי' - יכול אתה ללכת בקרבנו מאחר שסולחן ורחמן אתה.²⁵

סדר רב עמרם גאון (הרפנס) סדר שני וחמישי

¹⁸ זה הפסוק מישעיהו מד שהבאנו בהערה 4 לעיל. ובקטע שהשמטנו הוא מביא את שני הפסוקים הבאים שם: "ואגיד לך מאז בטרם תבוא השמעתיד פן תאמר עצבי עשם ופסלי ונספי צנם: שמעת חזה כלה ואתם הלוא תגידו השמעתיד חדשות מעתה ונצרות ולא ידעתם". כדאי לעיין במקור שם לראות את ההקשר הכללי.

¹⁹ לא רק אני סבור שאתה קשה עורף, אומר ישעיהו, גם חברי סבורים כן. את דברי ירמיהו וספר מלכים (שגם אותו כתב ירמיהו עפ"י שיטת חז"ל, בבא בתרא טו ע"א), כבר ראינו לעיל. כאן הוא מוסיף פסוק מספר יחזקאל.

²⁰ ישעיהו אומר שאיננו אלא מתחבר למה שהקב"ה כבר אמר על עם ישראל. אלא שיש לשים לב שהוא מוסיף את המצח הנחושה או הקשה. המצח נמצא גם בפסוק ביחזקאל וגם בירמיהו ג כתוב: "ומצח אישה זונה היה לך". גם עורף קשה מאחור וגם מצח קשה ונחוש מלפנים, זה באמת כבר עם קשה מאד. גם עקשנים מלכתחילה וגם לא מוותרים ולא מתפשרים בדיעבד.

²¹ ישעיהו מגייס גם את משה וקורא לו: "רבי", אבל הפסוקים שמוביאים כאן הם שלו. ראינו לעיל פסוקים בהם משה קורא לעם ישראל עם קשה עורף וצריך להבין למה הם לא מובאים כאן, אלא פסוקי ישעיהו ואם אין כאן אולי פשוט שיבוש המעתיקים.

²² לנביאים המתלוננים על קשיות העורף (והמצח הנחושה) של עם ישראל אפשר לצרף, עפ"י המדרש, גם את יונה. ראה מדרש תנחומא ויקרא סימן ח המסביר את סירובו לצאת להתנבא על נינוה: "... לפיכך אמר יונה: הגויים מיד יעשו תשובה ויהיה רוגזו של הקב"ה על ישראל. שיאמר הקב"ה: הגויים שלא נתתי להם חוקים ומשפטים, בעת שאני גוזר עליהם גזירה והם יודעים, מיד הם שבים. וישראל לא כן, שבכל עת אני שולח להם נביאי והם קשי עורף". ראה גם סיכום יחס בני ישראל לנביאים שנשלחו אליהם להחזירם בתשובה במדרש אגדה (בובר) במדבר פרק ל: "משבאתם לארץ קלקלתם ביותר הרבה מאד. שלחתי לכם כמה נביאים להזהיר אתכם, מהם הרגתם, ומהם בזיתם, ישראל עם קשה עורף אתה עד מאד. שלחתי אליכם יחזקאל וירמיה ע"ה התחלתם לבזות אותם, ואמרתם אלו נביאים מבניה של רחב הזונה". נראה שהנביאים נשארו עם קשיות העורף של עם ישראל ועם ישראל עם תוכחת הנביאים עד החורבן. ודווקא משה מוצא בתכונה זו תקווה ותקנה, הן בפסוק משמות לד ט: "לך נא אדני בקרבנו כי עם קשה ערף הוא וסלחת לעוננו ולחטאתנו ונחלתנו", הפסוק השלישי מתחילת הדרך שעוד נידרש לו, והן בפסוק מדברים י טז: "וימלתם את ערלת לבבכם וערפתם לא תקשו עוד". ראה הפרשנים על פסוק זה שמעמידים אותו כנגד דבריו של משה בדברים ט ו: "כי עם קשה ערף אתה".

²³ ורש"י, שקדם לאבן עזרא מבאר: "קשה ערף - מחזרין קשי ערפם לנגד מוכיחיהם, וממאנים לשמוע". קשיות העורף היא בעצם הפניית העורף ואיננה רק ביטוי של אי ציות, אלא גם זלזול וביזוי. המדרש הקודם מסיים בצפייה של הקב"ה שהאדם יכפיף את צווארו (וממילא גם את עורפו) ואילו האדם מקשיח את עורפו, מצחו וצווארו כברזל ונחושת, ומבטא בכך זלזול והתנשאות, הרמת מצח כלפי שמיא. ראה גם פירושו ש אבן עזרא למיכה ו ח: "והצנע לכתך עם השם לבדו שתלך בדרכיו בתום לבב הפך קשי עורף".

²⁴ הגענו לפסוק בו משה טוען, אדרבא: "לך נא אדני בקרבנו כי עם קשה ערף הוא וסלחת לעוננו ולחטאתנו ונחלתנו". רש"י מסתפק בביאור "כי" במובן של "אם", היינו, אם וכאשר ימרו בני ישראל ויגלו קשיות עורף – אתה ה' תהיה שם לסלוח להם ומחול חטאתם. אבן עזרא בפירושו הקצר על הפסוק, ובמקומות רבים אחרים, ש"כ"י זה פירושו "למרות" או אע"פ: "כי עם קשי עורף הוא - אעפ"י שעם קשי עורף הוא". אבל בפירוש הארוך לפסוק הוא מביא דעה זו בשם רבי מרינוס ובעצמו מציע פירוש אחר: "כיי עם קשה עורף - על דעת רבי מרינוס, אעפ"י שעם קשה עורף הוא, וכן רפאה נפשי כי חטאתי לך (תהלים מא, ה) - אעפ"י שחטאתי לך. ולפי דעתי רפאני, כי אני מודה שחטאתי לך, ובעבור חטאי החלינני. וככה זה, אני מודה כי עם קשה עורף הוא ואתה תסלח". עצם ההודאה וההכרה של עם ישראל שהוא עם קשה עורף, היא מקור הסליחה והמחילה.

²⁵ מידת הסליחה והרחמים הרחבה מיני ים של הקב"ה תנטרל את קשיות העורף הצרה של עם ישראל. נראה שרשב"ם בלשונו הקצרה אומר את מה שאומרים זוהר ופירוש רמב"ן על הפסוק. ראה זוהר חדש כרך א (תורה) פרשת לך לך דף מא עמוד ב: "בכל מקום ה' מדת רחמים. אמר משה: רבש"ע, אתה אמרת שמצאתי חן בעיניך. ועתה אם נא מצאתי חן בעיניך לך נא אדני בקרבנו דהוא מדת רחמים. א"ל למה. א"ל כי עם קשה עורף הוא וסלחת. ישראל סרבנין טרחנין הם כיון שחוטאים יש ביד המלאך לעשות דין ולא לעשות סליחה ומחילה. אבל אתה רחום וחנן היכולת והכח בך ורחמך רבים וסלחת לעוננו ולחטאתנו ונחלתנו. מה שאין רשות לשום מלאך לעשות כן". ופירוש רמב"ן לשמות לד ח: "וטעם כי עם קשה עורף הוא - כפשוטו, שילך בקרבם בעבור שהם עם קשה עורף. כי אחר שנתרצה להם הקדוש ברוך הוא יהיה ה' טוב לקשי ערפם יותר ממלאך, ומבקש להגדיל טובם יותר, כי הם עמו ונחלתו. וכאשר בשעת הכעס היה נוח להם שישלח לפנייהם מלאך בעבור שהם עם קשה עורף ... כן בעת הרצון טוב להם בשכינה בעבור שהם עם קשי עורף, שיותר יחונן וירחם על עבדיו".

ואומר שליח צבור: אלהינו ואלהי אבותינו תבוא לפניך תפילתנו ואל תתעלם מתחינתנו, שאין אנו עזי פנים וקשה ערף בדבר הזה, שנאמר לפניך צדיקים אנחנו ולא חטאנו. ועונין הקהל: אבל חטאנו אנחנו ואבותינו.²⁶

סנהדרין דף קד עמוד א

תנו רבנן: מעשה בשני בני אדם שנשבו בהר הכרמל, והיה שפאי מהלך אחריהם. אמר לו אחד מהם לתבירו: גמל שמהלכת לפנינו סומא באחת מעיניה, וטעונה שתי נודות, אחת של יין ואחת של שמן, ושני בני אדם המנהיגים אותה אחד ישראל ואחד נכרי. אמר להן השבאי: עם קשה עורף! מאין אתם יודעין? אמרו לו: גמל - מעשבים שלפניה, מצד שרואה - אוכלת, מצד שאינה רואה - אינה אוכלת, וטעונה שתי נודות אחת של יין ואחת של שמן, של יין - מטפטף ושוקע, ושל שמן - מטפטף וצף.²⁷ ושני בני אדם המנהיגים אותה אחד נכרי ואחד ישראל, נכרי נפנה לדרך וישראל נפנה לצדדין.²⁸ רדף אחריהם, ומצא כדבריהם. בא ונשקן על ראשן, והביאן לביתן ועשה להן סעודה גדולה, והיה מרקד לפניהם ואמר: ברוך שבחר בזרעו של אברהם, ונתן להם מחכמתו, ובכל מקום שהן הולכין נעשין שרים לאדוניהם. ופטרן והלכו לבתיהם לשלום.²⁹

שבת שלום מחלקי המים

מים אחרונים: ברוב שנים שאינן מעוברות, פרשת כי תשא היא גם פרשת פרה, בה אנו מפטירים במעשה פרה אדומה שבאה לטהר טומאה החמורה כגון טומאת מת. החיבור בין מעשה העגל וטהרת הפרה איננו מקרי וכבר אמרו חכמינו: "תבוא פרה ותכפר על מעשה העגל". וכלשון מדרש במדבר רבה פרשת חקת פרשה יט סימן ח: "ומפני מה כל הקרבנות זכרים וזו נקבה? א"ר איבו: משל לבן שפחה שטינף פלטיין של מלך. אמר המלך: תבוא אמו ותקנח את הצואה. כך אמר הקב"ה: תבוא פרה ותכפר על מעשה העגל". מדרש זה ודומים לו הם אסכולה נגדית לאסכולה האומרת: "אין קטיגור נעשה סניגור" והס מלהזכיר את חטא העגל ביום הכיפורים (בגדי לבן במקום בגדי זהב, אין תוקעים בשופר של פרה וכו'). וכאן, אדרבא: תבוא האם ותכפר על מעשה בנה ומשוגותיו. ראה דברינו [חטא העגל לדורות](#) בפרשת כי תשא וכן דברינו [קטיגור נעשה סניגור](#) בדפים המיוחדים.

²⁶ "אין אנו עזי פנים וקשי עורף", זה חלק מנוסח הווידוי בשני חמישי. ההסתלקות מקשיות העורף היא התחלת הווידוי ואולי תנאי לו. אבל בסדר יום הכיפורים, של סדור רב עמרים גאון, מופיע נוסח בדיוק הפוך: "ת"ר מצות וידוי ערב יום הכפורים עם חשיכה... וכיצד מתודה, מתפלל שמנה עשרה כדרך שמתפלל בכל יום, ואחר המברך את עמו ישראל בשלום, אומר כן: אלהינו ואלהי אבותינו תבוא לפניך תפלתנו ואל תתעלם מתחינתנו שאנו עזי פנים וקשי עורף, ואיך נאמר לפניך ה' אלהינו ואלהי אבותינו צדיקים אנחנו ולא חטאנו אבל חטאנו". ההודאה בתכונת קשיות העורף היא התחלת הווידוי ואולי תנאי לו. ושני הנוסחים בידינו (בנוסח אשכנז): בפיט שקודם לווידוי אנו אומרים: "אנו עזי פנים ואתה רחום וחנון, אנו קשי עורף ואתה ארך אפים", אבל בווידוי עצמו הנוסח הוא: "שאין אנו עזי פנים וקשי עורף וכו'". ואלה ואלה שני צדדים חיים של אותה מטבע קשת עורף: להודות שאנו קשי עורף כמבוא לווידוי, אבל בווידוי עצמו לחדול. וכל אחד מוזמן לפרש דואליות מופלאה זו כרוחו הטובה ומחשבתו הנהירה ויודיענו רעיונו.

²⁷ ראה המעשה [בנושא שני הדליים \(או הכדים\)](#), האחד שלם והשני סדוק, שמופיע בספרות העולם.

²⁸ שהתפנו לעשות צרכיהם במהלך הדרך.

²⁹ בחרנו לסיים דברינו, שהתארכו מעט, באגדה קצת קלילה יותר שמן הסתם יש בה גם קצת גוזמא והומור. קשיות עורף כאן היא חכמת החיים וניסיון החיים שבאים בהתמדה ובעקשנות, ובפיכחון עשתונות. עם קשה עורף לטוב ולמוטב, בכל זמן ובכל מצב: בשעבוד מצרים (בירידה למצרים), במתן תורה, במעשה העגל, בהליכה הארוכה במדבר, ביחס לשלטון ולהנהגה הרוחנית (מלכים, נביאים וחכמים), בנכונות לקידוש השם ובפקחות חיים שמאפשרת לשרוד לאורך היסטוריה כה ארוכה. "ראה ראיתי" – שתי ראיות, ואולי הרבה יותר ראיות, מראות ומאורעות של עם קשה עורף.